

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

СОКОЛ МАР'ЯНА ОЛЕГІВНА

УДК 37.013(091)«18»/«19»(043.3)

**СИСТЕМА ПЕДАГОГІЧНИХ ПОНЯТЬ
В ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНОЇ НАУКИ
(XIX – XX ст.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук



Дрогобич – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант – доктор педагогічних наук, професор
Вихрущ Анатолій Володимирович,
Тернопільський національний економічний
університет, професор кафедри психології і
соціальної роботи.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Максименко Анатолій Петрович,
Київський національний лінгвістичний
університет, факультет романської філології,
декан;

доктор педагогічних наук, професор
Локшина Олена Ігорівна,
Інститут педагогіки НАПН України,
відділ порівняльної педагогіки, завідувач;

доктор педагогічних наук, професор
Заболотна Оксана Адольфівна,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини,
кафедра іноземних мов, професор.

Захист дисертації відбудеться 27 червня 2018 р. о 10⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 36.053.01 у Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка за адресою: 82100, Львівська обл., м. Дрогобич, вул. Івана Франка, 24, 2-й поверх, к. 20.

З дисертацією можна ознайомитися на сайті <http://ddpu.drohobych.net> та в бібліотеці Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка за адресою: 82100, Львівська обл., м. Дрогобич, вул. Лесі Українки, 2.

Автореферат розісланий 24 травня 2018 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**



Т.І. Пантюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В умовах соціокультурних перетворень в освітньому просторі актуалізується проблема експлікації системи педагогічних понять. Адже саме від рівня розуміння суті понятійно-категорійного апарату, його професійно-практичного використання залежить якість освіти, ефективність інноваційних підходів, поява підручників нового покоління. Актуальність дослідження пов'язана з необхідністю розв'язання низки проблем у галузі педагогічної понятійної системи, які постають перед сучасною теорією і практикою. Серед них: багатозначність педагогічних понять, запозичення іншомовних термінів, уведення до наукового обігу нових слів, які поступово стають базовими дефініціями.

Необхідність вивчення системи основних педагогічних понять зумовлена зростанням ролі понятійно-категорійного апарату у науково-педагогічних дослідженнях. Цей процес тісно пов'язаний з еволюцією міжнародних понятійних елементів педагогіки, концептуалізацією, переосмисленням і наповненням науки новими смислами, прагненням до інтеграції національних термінологічних систем. Відтак важливо прослідкувати шлях становлення, розвитку і трансформації базових педагогічних понять від їх виникнення до сучасності, що дасть змогу уникнути характерних помилок, розробити рекомендації щодо впорядкування понятійно-категорійного апарату педагогіки.

Зазначені проблеми стали предметом наукових розвідок і дискусій ще у 50-ті рр. минулого століття. На засіданні Президії АПН 6 липня 1956 р. було зазначено, що термінологічна плутанина і неузгоджені визначення багатьох педагогічних понять перешкоджають масовому читачеві розуміти зміст науково-довідкової літератури. У вересні 1956 р. прийнято рішення про впровадження чіткої термінологічної класифікації та однозначного тлумачення головних педагогічних понять. Підготовка і публікація двотомного «Педагогічного словника» (1960) і чотиритомної «Педагогічної енциклопедії» (1964 – 1968) – це спроба реалізації згаданих рішень, проте ці фундаментальні видання все ж не усунули понятійно-категорійних суперечностей.

Сучасна українська історико-педагогічна наука має чимало напрацювань із вивчення окремих конституентів понятійно-категорійного апарату в різні історичні періоди (А. Вихрущ, С. Гончаренко, М. Євтух, В. Кемінь, В. Кремень, О. Локшина, Н. Ничкало, О. Сухомлинська та ін.). Деякі аспекти цього апарату досліджували такі вітчизняні науковці: І. Бех, В. Вихрущ, А. Каплун, О. Квас, І. Курляк, Л. Оршанський, М. Чепіль та ін. Праці цих авторів містять аналіз експлікації педагогічних понять, торкаються історичних аспектів їх функціонування, трансформаційних процесів, прагматичних явищ тощо.

Значну цінність у дослідженні окресленої проблеми становлять праці вітчизняних і зарубіжних учених: Л. Березівської, Г. Ващенко, О. Заболотної, А. Максименка, П. Підкасистого, І. Підласого та ін. Наукові основи експлікації концептуальних аспектів однозначності понять у педагогічному дослідженні вивчали В. Краєвський, Н. Коршунова, С. Сисоєва, М. Тадєєва, Г. Щедровицький та ін. Аналіз структури та функцій понятійно-категорійного апарату педагогічної науки проводили В. Гінецинський, В. Безрукова, І. Кичева, А. Найн, В. Полонський, Г. Штинова та ін. Особливе значення мала робота Б. Комаровського (1969), який розглянув процес виникнення і трансформації базових педагогічних понять із Х до середини ХХ ст., проаналізував зв'язок педагогічної термінології з еволюцією мови і простежив наступність у поширенні більшості елементів понятійної системи.

Для розуміння закономірностей розвитку історико-педагогічної науки важливе значення мають наукові розвідки зарубіжних вчених К. Айдукевича (K. Ajdukiewicz), М. Барановського (M. Baranowski), Й. Беднажа (J. Bednarz), М. Рудницького (M. Rudnicki), К. Твардовського (K. Twardowski). Систему базових педагогічних понять вивчали також В. Фостер (W. Foster), Д. Лезен (D. Lenzen), Дж. Тирнбул (J. Turnbull), Ф. Моранді (F. Morandi), Б. Ньюман (B. Newman), Г. Рівлін (H. Rivlin), Ф. Кумбс (Ph. Coombs), Г. Солтис (G. Solties), Ф. Крон (F. Kron), А. Шрудер (A. Schrunder), Ф. Бюісон (F. Buisson), В. Рієн (W. Rien) і т. д. Прагматичні аспекти формування понятійно-категорійного апарату у педагогічній науці досліджено у працях Ч. Банаха (Cz. Banach), Г. Квятковської (H. Kwiatkowska), Ф. Коміжевського (F. Komiszewski), В. Оконя (W. Okoń), Й. Шемпрух (J. Szempruch).

Актуальність дослідження системи педагогічних понять в історії розвитку педагогічної науки (XIX – ХХ ст.) полягає у подоланні суперечностей між:

- теоретичними узагальненнями закономірностей детермінації понять і рівнем практичної реалізації цієї проблеми;
- особливостями розвитку понятійної педагогічної системи і рівнем філософських узагальнень;
- значенням основних понять в історико-педагогічному процесі та можливостями прогностичних досліджень;
- зарубіжними педагогічними дослідженнями та змістом педагогічних праць у вітчизняній науці.

Матеріал дисертації допоможе фахівцям зорієнтуватися у науковому пошуку і методології вивчення понять, а також зафіксувати стабільні й об'єктивні засади для аналізу результатів педагогічних розвідок. Дослідження історичних особливостей понятійної системи в розвитку педагогічної науки (XIX – ХХ ст.) позитивно вплине на систематизацію

понятійно-категорійного апарату та сприятиме удосконаленню професійного рівня вчителів.

Прагматичне значення й актуальність досліджуваної проблеми, необхідність подолання виявлених суперечностей й відсутність комплексного історіографічного дослідження у педагогічній теорії і практиці зумовили вибір теми дисертаційної роботи: **«Система педагогічних понять в історії розвитку педагогічної науки (XIX – XX ст.)»**.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідницьких робіт кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка як складову комплексної наукової проблеми «Формування цінностей особистості в європейському освітньому просторі: теорія та практика» (номер державної реєстрації 0113U001233) та відповідно до наукової теми кафедри педагогічних та психологічних дисциплін Тернопільського національного економічного університету «Закономірності розвитку освітніх систем» (номер державної реєстрації 0109U000030).

Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 5 від 29.05.2015 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні НАПН України (протокол № 5 від 23.06.2015 р.).

Мета дослідження: на основі системного історико-педагогічного аналізу виявити закономірності періодизації розвитку системи базових педагогічних понять XIX – XX ст., визначити й охарактеризувати основні тенденції експлікації їх змісту у процесі еволюції освітніх систем, проаналізувати трансформацію понятійно-категорійного апарату досліджуваного періоду з огляду на використання цього досвіду у вітчизняній та зарубіжній педагогіці.

Відповідно до мети сформульовано такі **завдання дослідження:**

1. Шляхом аналізу теоретичних підходів історико-педагогічних розвідок вітчизняних і закордонних учених до розуміння проблеми понятійно-категорійного апарату з'ясувати сутнісні характеристики, складові й детермінанти понятійної системи педагогіки.

2. Проаналізувати еволюцію сутності і змісту базових педагогічних понять.

3. Дослідити закономірності розвитку системи понять у педагогічній науці XXI – XX ст.

4. Обґрунтувати теоретичні засади періодизації системи базових педагогічних понять.

5. Визначити педагогічні умови розвитку понятійно-категорійного апарату впродовж XIX – XX ст.

6. Окреслити можливості трансформації ідей минулого та їх екстраполяції щодо понятійної системи педагогіки задля її модернізації.

Об'єкт дослідження – система понять у педагогічній науці.

Предмет дослідження – процес становлення і розвитку системи педагогічних понять упродовж XIX – XX ст.

Концепція дослідження ґрунтується на системно-хронологічному підході до розгляду педагогічного понятійно-категорійного апарату XIX – XX ст. як важливого, складного, комплексного і неперервного явища, якому властиві загальні тенденції становлення на певному етапі суспільного розвитку. Понятійна система постає динамічною єдністю базових компонентів, що можуть функціонувати з урахуванням конкретних історичних, політично-економічних, соціально-педагогічних, соціокультурних чинників розвитку суспільства, трансформуватися під їх впливом, зберігаючи свою сутність і водночас змінюючи змістові та формальні ознаки.

Понятійно-категорійний апарат педагогічної науки – це не лише тезаурус, що охоплює всі терміни з їх науковим тлумаченням, а й комплекс взаємопов'язаних понять, у яких відображені ключові змістово-функціональні аспекти теорії. Стан системи наукових понять відображає ступінь розвитку науки, розкриває взаємозв'язок об'єктів і пізнавальних ситуацій, які виникають під час навчання, виховання людини і дають змогу чітко окреслити предмет дослідження та вибудувати його послідовну концепцію. Оперування поняттями є обов'язковою умовою для дослідження та побудови теоретичних моделей, вивчення освітніх процесів у динаміці та перспективі. Вважаємо, що саме зрозуміла система термінів створює понятійно-категорійний апарат педагогічної науки.

Концепція дослідження охоплює три взаємопов'язані концепти, що забезпечують розкриття головної ідеї виконаної роботи.

Методологічний концепт передбачає використання фундаментальних історико-педагогічних ідей формування понятійної системи, а також є виявом взаємозв'язку, взаємодії, взаємозалежності, взаємопроникнення підходів загальнонаукової й галузевої методології до аналізу сутності понятійно-категорійного апарату.

Теоретичний концепт передбачає обґрунтування концепції системи педагогічних понять, уточнення змісту основних дефініцій дослідження (виховання, освіта, навчання, людина, індивід, особистість), визначення теоретичних положень понятійної системи педагогіки, виокремлення загальних особливостей формування понятійно-категорійного апарату у розглядуваний період.

Технологічний концепт передбачає розробку й упровадження рекомендацій з метою впорядкування та уніфікації системи педагогічних понять.

Грунтовний аналіз та компаративістський підхід щодо позитивного історичного досвіду, освітніх проблем XIX – XX ст. можуть стати основою

для подолання суперечностей детермінації понятійно-категорійного апарату та моделювання змісту новітніх педагогічних термінів.

Хронологічні межі дослідження охоплюють XIX – XX ст. За *нижню межу* обрано початок XIX ст., тому що після 1800 р. розпочалася системна освітня перебудова, що вплинула на теоретичні та практичні аспекти розвитку педагогічної термінології, система закладів освіти створювала організаційні та наукові передумови для розвитку педагогічної науки. *Верхня межа* зумовлена системними змінами в незалежній Україні загалом (створення Національної академії педагогічних наук, 1992) та в освітньому просторі зокрема, свободою творчої діяльності. Очевидною є відкритість верхньої межі.

Методологічну основу дисертації становлять: філософська, психологічна, мовознавча й педагогічна парадигми наукового пізнання; історико-культурний підхід до розкриття особливостей становлення і розвитку системи педагогічних понять; принцип єдності теорії і практики; системний підхід як підґрунтя для окреслення змістових і структурних особливостей понятійно-категорійного апарату за умов реформування педагогічної науки; концептуальні положення щодо понятійних визначень; компаративно-педагогічний підхід до аналізу трансформації системи педагогічних понять як в Україні, так і за кордоном; структурно-функціональний підхід як основа при вивченні головних складових понятійно-категорійного апарату XIX – XX ст.; діяльнісний і синергетичний підходи до всебічного дослідження теорії і практики формування понять у зазначений період як складного педагогічного феномену. На основі принципів історизму, наукової об'єктивності, детермінізму, системності, єдності теорії і практики обґрунтовано етапи становлення і розвитку системи педагогічних понять.

Нормативна база дослідження: Попередні правила народної освіти (1803), Статут університетів (1804), Статут навчальних закладів, підпорядкованих університетам (1804), Статут гімназій і училищ, підпорядкованих університетам (1828), Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти (1860), Положення про початкові народні училища (1864, 1874), Положення про жіночі гімназії і прогімназії (1870), Положення про міські училища (1872), Попереднє повідомлення орфографічної комісії (1904), постанова орфографічної комісії (1912), Проект загальнослов'янської мови (1913 – 1916), Проект головної науки щодо нового правопису (1930), протокол підсумкового засідання підкомісії щодо латинізації алфавіту при Головнауці НКО РРФСР (1930), постанова ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу» (1931), закон СРСР «Про освіту» (1936), постанова «Про педологічні перекирення в системі Наркомосу» (1936), закон ЦК ВКП(б) СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958), Новий Статут середньої загальноосвітньої школи (1970), закон ЦК ВКП(б)

СРСР «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді та дальший розвиток загальноосвітньої школи» (1972) Закон України «Про освіту» (1991), Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття») (1993), Конституція України (1996), Закон України «Про загальну середню освіту» (1999), Національна доктрина розвитку освіти (2002), Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання (2003).

Теоретичну основу дослідження становлять:

- концептуальні аспекти методології історико-педагогічних досліджень (М. Богуславська, Л. Ваховський, Н. Гупан, М. Євтух, О. Заболотна, Т. Логвиненко, О. Сухомлинська та ін.);
- проблеми компаративних досліджень (Б. Вульфсон, А. Максименко, О. Локшина, А. Сбруєва, І. Соколова, О. Топузов та ін.);
- філософія освіти (В. Андрущенко, А. Вихрущ, І. Зязюн, В. Кремень, Н. Ничкало, В. Скотний та ін.);
- історико-педагогічні напрацювання з основних проблем становлення і розвитку понятійно-категорійного апарату (О. Адаменко, О. Антонова, О. Дубасенюк, О. Квас, М. Пантюк, Б. Ступарик, Г. Терещук та ін.);
- ідеї, положення сучасних учених щодо експлікації педагогічних понять (Г. Білавич, Т. Завгородня, В. Кемінь, О. Кобрій, О. Невмержицька, Н. Скотна, М. Чепіль та ін.);
- зміст педагогічних енциклопедій та словників (С. Гончаренко, Г. Кремень, О. Огієнко, П. Підкасистий, В. Полонський, О. Пометун та ін.);
- теорія формування світового освітнього простору (Т. Десятов, Л. Пуховська, І. Стражнікова, Л. Романишина).

Методи дослідження. Для розв'язання завдань дисертації використано загальнонаукові та спеціальні методи, а саме: *евристично-бібліографічний* (для виявлення, підбору, систематизації наукової, навчально-методичної літератури, оригінальних праць, архівних матеріалів, документів, періодичних видань); *історичний* (для визначення ступеня наукового осмислення, аналізу особливостей розвитку і становлення системи педагогічних понять); *історико-генетичний* (для детермінації чинників, причиново-наслідкових зв'язків формування змісту понятійно-категорійного апарату); *біографічний* (для вивчення поглядів та ідей учених, методистів щодо експлікації понять, теоретико-практичного внеску у розвиток системи понять); *контент-аналіз, метод теоретичного аналізу та синтезу* (для аналітичного опрацювання джерел дослідження, обґрунтування теоретичних і методологічних основ дидактики); *історико-компаративістський* (для зіставлення сутності понять, їх визначень на окремих етапах розвитку); *періодизації* (для обґрунтування періодизації розвитку понятійно-категорійного апарату); *експертний* (для аналізу проблем детермінації понять); *розробка прогностичного сценарію* (для створення рекомендацій з метою впорядкування та уніфікації системи педагогічних понять).

Джерельну базу дослідження становлять: науково-довідкові видання: підручники, навчальні посібники, статті, документальні видання, словники, енциклопедії; педагогічна література: монографії, дисертації, автореферати, статті, матеріали конференцій (педагогічні, історико-педагогічні, філософські, психологічні); наукові, навчально-методичні, публіцистичні праці, що висвітлюють розвиток і становлення системи педагогічних понять XIX – XX ст.

Використано матеріали Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (м. Київ), бібліотеки Інституту педагогіки НАПН України (м. Київ), Державної науково-педагогічної бібліотеки імені В. Сухомлинського (м. Київ), Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника, Наукової бібліотеки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, Тернопільської обласної універсальної наукової бібліотеки, бібліотеки Ягеллонського університету (м. Краків, Польща), онлайн-ресурси Британської бібліотеки (м. Лондон, Англія), Бібліотеки Кембриджського університету (м. Кембридж, Англія); Бібліотеки й архіву Канади (м. Оттава, Канада).

У процесі дослідження вивчено й опрацьовано матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (фонд 166); Державного архіву Тернопільської області (фонди 196, 197, 231, 278, 281, 316, 348); Державного архіву м. Львів (фонди 133, 195, 310, 328, 451, 667, 713, 729, 768); Державного архіву м. Краків (Польща) (фонди KOSK 102, 371, 372, 518).

У ході дослідження проаналізовано періодичні видання, на сторінках яких опубліковано освітні документи, праці педагогів і громадських діячів щодо реформування освітньої галузі, як-от: «Радянська освіта» (1923 – 1931), «Шлях просвіти» («Путь просвещения») (1922 – 1930), «Радянська школа» (1945 – 1991), «Рідна школа» (1991 – 2017), «Шлях освіти» (1997 – 2017), «Початкова школа» (1969 – 2017), Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР (1949 – 1959), Збірник наказів та інструкцій Міністерства народної освіти УРСР (1960 – 1989), Інформаційний збірник Міністерства освіти УРСР (1990 – 1991), Інформаційний збірник Міністерства освіти України (1992 – 2005) та ін.

Організація дослідження. Дослідження здійснювалось упродовж 2012 – 2018 рр. у три етапи науково-педагогічного пошуку.

Перший етап (2012 – 2013) – теоретичне осмислення проблеми; розробка наукового понятійно-категорійного апарату й інструментарію; бібліографічний аналіз і первинна обробка наукових матеріалів щодо сутності й змісту базових понять дослідження; вивчення історичної, філософської, психологічної, мовознавчої, педагогічної літератури з проблеми розвитку і становлення понятійної системи; аналіз науково-педагогічних підходів щодо визначення змісту категорій «термін»,

«поняття», «система»; обґрунтування концептуальних й методологічних засад вивчення понятійно-категорійного апарату.

Другий етап (2014 – 2016) – систематизація та узагальнення результатів джерелознавчого аналізу; проведення історико-педагогічного і порівняльного аналізу основних ідей, концепцій, досвіду вітчизняних та зарубіжних учених; систематизація фундаментальних положень дисертації; визначення переліку понять для проведення дослідження на основі попередньої вибірки; обґрунтування періодизації розвитку системи педагогічних понять.

Третій етап (2017 – 2018) – узагальнення результатів наукових пошуків; характеристика закономірностей, основних етапів розвитку системи педагогічних понять; виокремлення провідних тенденцій розвитку системи педагогічних понять, окреслення ціннісно-сміслових орієнтирів її подальшої еволюції; оформлення результатів дослідження; верифікація одержаних результатів; визначення напрямів подальших досліджень окресленої проблеми.

Упродовж усіх етапів здійснювалася апробація результатів науково-дослідницької роботи у статтях, доповідях та виступах на міжнародних науково-практичних конференціях в Україні і за кордоном (США, Словаччина, Польща).

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що:

– *уперше* у педагогічній науці на основі історико-педагогічного вивчення цілісно проаналізовано сутність і зміст базових понять; розроблено теоретико-методичні засади, що розкривають наукову проблему; вивчено систему педагогічних понять в історії розвитку педагогічної науки (XIX – XX ст.), яка досі не була предметом спеціального теоретико-методологічного та науково-прикладного дослідження; визначено концептуальні характеристики періодизації розвитку понятійно-категорійного апарату у зазначених хронологічних межах; запропоновано й обґрунтовано періодизацію еволюції системи педагогічних понять; умотивовано детермінованість означеної проблеми тенденціями розвитку зарубіжної педагогіки та науковим доробком вітчизняних учених. На основі комплексного аналізу понятійної системи XIX – XX ст. виокремлено періоди, що окреслюють трансформаційні процеси у змісті, сутності, принципах (аспектах) тлумачення та визначення понять: етнопедагогічний; християнський; філософський; філологічно-педагогічний; науково-педагогічний; інтеграційно-компаративістський;

– *розкрито й охарактеризовано* етапи розвитку системи педагогічних понять, проаналізовано зміну сутності базових понять на кожному з них; сформульовано й обґрунтовано основні тенденції розвитку педагогічної термінології у кожен розглянутий період; окреслено чинники, що зумовили особливості дефініцій у зазначений період: соціально-

економічний, суспільно-політичний і культурно-освітній розвиток країни, прогресивні зміни в освіті;

- *конкретизовано* становлення системи педагогічних понять XIX – XX ст., розкрито її структуру, простежено виникнення й історичні особливості розвитку понять «виховання», «освіта», «навчання», «людина», «індивід», «особистість» у процесі складних і суперечливих обставин становлення української державності; проаналізовано зміну їх змісту, охарактеризовано педагогічні явища і терміни, що лежали в основі цих понять; уведено до наукового обігу невідомі та маловідомі факти, джерела і документи;

- *подальшого розвитку* набуло осмислення конкретних практичних проблем, розв’язання яких сприятиме удосконаленню використання й розуміння понятійно-категорійного апарату учасниками педагогічного процесу; подано експертну оцінку вітчизняних та зарубіжних педагогів-практиків щодо тлумачення галузевого понятійно-категорійного апарату.

Теоретичне значення результатів дослідження полягає у тому, що вони:

- є важливою умовою встановлення понятійної однотипності у педагогічній теорії і практиці, що сприятиме підвищенню якості наукових досліджень у цій галузі;

- дають змогу провести систематизацію та упорядкування понятійно-категорійного апарату педагогічної навчальної та довідкової літератури у процесі його виникнення і розвитку;

- обґрунтовують зв’язок еволюції системи педагогічних понять з історією та розвитком української мови, що сприятиме науковим розвідкам у галузі методології педагогічної науки;

- можуть бути використані у процесі стандартизації понятійно-категорійного апарату педагогічної науки в Україні.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони: допоможуть упорядкувати понятійно-категорійний апарат при виконанні педагогічних досліджень теоретичного і прикладного характеру, можуть стати орієнтиром для перекладачів текстів педагогічного змісту. Апробацію результатів дослідження проведено у процесі розробки лекцій та викладання спецкурсу «Система педагогічних понять» для студентів, магістрантів, аспірантів вищих навчальних закладів. Запропоновані теоретико-методологічні положення, прикладні аспекти й висновки можуть застосовуватися при підготовці навчальних курсів, посібників, дидактичних матеріалів і словникових видань з педагогіки у системі середньої та вищої професійної освіти України, а також при розробці навчально-методичного забезпечення педагогічних навчальних закладів різних рівнів акредитації.

Практичне застосування результатів може посприяти: вдосконаленню розуміння процесу уніфікації та модернізації системи педагогічних понять

для науковців, викладачів, аспірантів, магістрів, студентів, працівників освітньої сфери у їхній професійній діяльності; підготовці навчально-методичної літератури; розробці та читанню лекційних і проведенню практичних занять із навчальних дисциплін «Педагогіка», «Історія педагогіки», «Порівняльна педагогіка». Заплановано програму спецкурсу «Система педагогічних понять» і тексти лекцій укласти в навчальний посібник.

Основні результати дисертації **впроваджено** в навчально-виховний процес Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (довідка про впровадження № 3689 від 05.12.2017 р.), Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (довідка про впровадження № 575 від 02.11.2017 р.), Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (довідка про впровадження № 17/15-3098 від 16.11.2017 р.), Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (довідка про впровадження № 222-н від 10.11.2017 р.), Бердянського державного педагогічного університету (довідка про впровадження № 57-18/194 від 20.11.2017 р.), Вінницького державного педагогічного університету (довідка про впровадження № 06/61 від 20.11.2017 р.), Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка про впровадження № 01-04/78 від 24.01.2018 р.), Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (довідка про впровадження № 10/18 від 28.02.2018 р.).

Особистий внесок автора. У працях, опублікованих у співавторстві, особистий внесок здобувача полягає у теоретичному осмисленні й обґрунтуванні проблеми, науковій обробці одержаних результатів. Зокрема, в колективній монографії «Якість університетської освіти: актуальні питання теорії та практики» автору належить розділ «Понятійно-категорійний апарат крізь призму педагогічної науки», у монографії «Якість вищої медичної освіти» – розділ «Єдність тріади понять «людина – індивід – особистість» як невід’ємна складова професії лікаря»; у монографії «Educationalists versus Politicians – Who Should Integrate Europe for Wellbeing of all Inhabitants» – розділ «The Unity of Conceptual Apparatus as Precondition of Integrative Process of Pedagogical Science».

На захист винесено положення про:

1. Закономірності розвитку й трансформації системи педагогічних понять XIX – XX ст. з урахуванням основних історичних змін.
2. Авторську періодизацію розвитку історико-педагогічних досліджень щодо сутності і змісту формування понятійно-категорійного апарату.
3. Систематизовані таблиці визначень базових педагогічних понять XIX – XX ст.
4. Узагальнену експертну оцінку суті понятійно-категорійного апарату педагогіки вітчизняними та зарубіжними вченими.

5. Шляхи модернізації педагогічної понятійної системи.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертації обговорювалися й отримали позитивну оцінку на науково-методичних семінарах і засіданнях кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (2015 – 2018) і кафедри психологічних та педагогічних дисциплін Тернопільського національного економічного університету (2015 – 2018).

Основні теоретичні положення й практичні результати дослідження викладено у доповідях автора на конференціях:

– *міжнародних*: I Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток іншомовної компетентності: методичні, психологічні, лінгвістичні аспекти» (Тернопіль, 2015); Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej «Pedagogika. Nauka wczoraj, dziś, jutro» (Warszawa, Polska, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритетні напрями розвитку сучасних педагогічних та психологічних наук» (Одеса, 2016); Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej «Pedagogika. East European conference» (Poznań, Polska, 2016); Medzinarodna Vedecka-Prakticka Konferencia «Stav, problemy a perspektivy pedagogicneho studia a socialnej prace» (Sladcovicovo, Slovenska republika, 2016); I Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Вища школа: удосконалення якості підготовки фахівців» (Київ, 2017); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання педагогіки та психології: наукові дискусії» (Харків, 2017); Міжнародній науково-практичній конференції «Стан та перспективи розвитку педагогіки та психології в Україні та світі» (Київ, 2017); Міжнародній науково-практичній конференції «Людина та соціум: сучасні проблеми взаємодії (психологічні та педагогічні аспекти)» (Львів, 2017); Міжнародній науково-практичній конференції «Формування цінностей особистості: європейський вектор і національний контекст» (Дрогобич, 2017); Міжнародній науково-практичній конференції «Транснаціональний розвиток освіти та медицини: історія, теорія, практика, інновації» (Тернопіль, 2017);

– *всеукраїнських*: Науково-практичній конференції «Мовна комунікація: наука, культура, медицина» (Тернопіль, 2012); Науково-практичному семінарі «Педагогічна компаративістика – 2015: трансформації в освіті зарубіжжя та український контекст» (Київ, 2015); Науково-практичному семінарі «Педагогічна компаративістика – 2016: освітні реформи та інновації у глобалізованому світі» (Київ, 2016); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасна педагогіка та психологія: від теорії до практики», (Запоріжжя, 2016); Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Психологічна культура вчителя в контексті викликів сучасності» (Тернопіль, 2017);

– *регіональних*: Регіональній науково-методичній конференції «Освіта і медицина в добу глобалізації: вітчизняний та зарубіжний контекст»

(Тернопіль, 2014); Обласній науково-практичній інтернет-конференції «Новітні інформаційно-комунікаційні технології в навчальному процесі: актуальні проблеми» (Тернопіль, 2017).

Дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук «Прагматичні аспекти паратексту (на матеріалі повісті І. Франка «Захар Беркут»)» (спеціальність 10.01.06 – теорія літератури) захищено 9 червня 2011 р. у Тернопільському державному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка, матеріали якої в тексті докторської дисертації не використано.

Публікації. Результати дослідження відображено у 50 наукових публікаціях, 45 із яких одноосібні, з них 30 відображають основні наукові результати дисертації, зокрема: 1 одноосібна монографія, 3 – колективні, 16 статей у наукових фахових виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України, 9 статей у наукових фахових виданнях іноземних держав та у виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз, 20 публікацій в інших наукових виданнях та матеріалах конференцій, 1 спецкурс.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел (652 найменування, з яких 104 позиції – іноземними мовами), містить 15 таблиць, 1 рисунок та 27 додатків. Загальний обсяг роботи – 545 сторінок, основний зміст викладено на 393 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми дисертації, її актуальність, розкрито стан наукової розробленості; визначено мету й завдання, сформульовано об'єкт і предмет дослідження; встановлено хронологічні й територіальні межі; викладено концепцію; охарактеризовано методологічні й теоретичні основи; виокремлено наукову новизну, теоретичне і практичне значення; наведено відомості про впровадження та апробацію отриманих результатів, публікації, структуру й обсяг дисертації.

У *першому розділі* – **«Розвиток системи основних понять як наукова проблема»** – на основі педагогічних джерел проаналізовано особливості наукових засад формування понятійної системи, охарактеризовано філософські основи визначення змісту базових термінів, виокремлено критерії класифікації понятійно-категорійного апарату.

На основі узагальнення вивчених матеріалів встановлено, що «поняття» трактується як логічно оформлена думка про загальні істотні властивості, зв'язки й відношення предметів або явищ об'єктивної дійсності. Дослідники стверджують, що при побудові понятійно-термінологічного апарату будь-якої науки прийнято керуватися принципом однозначності, відповідно до якого кожному поняттю має відповідати лише одне

значення. Спільним є визначення терміна «поняття» у науково-довідковій літературі: найпростіша форма теоретичного пізнання, що позначає властивості предметів і явищ, називає предмети за допомогою сутнісних ознак.

За результатами аналізу довідкових джерел встановлено такі напрями вивчення педагогічних понять:

- розгляд структури й функцій понятійно-термінологічного апарату педагогічної науки (В. Гінецинський, А. Закірова, Б. Ліхачов, А. Найн, В. Полонський, Т. Старшинова, Г. Хайруллін, Г. Штінова);

- аналіз понять галузей педагогічного знання: загальної педагогіки (І. Пулатов); дидактики (Г. Бордовський, Є. Востокова, Б. Гершунський, В. Гінецинський, С. Єрьоміна, В. Ізвозчиков, В. Краєвський та ін.); теорії виховання (В. Безрукова, В. Гінецинський, І. Кичева та ін.);

- експлікація проблеми однозначності понять у педагогічному дослідженні (Н. Коршунова, В. Краєвський);

- дослідження понятійного апарату етнопедагогіки (З. Кекеєва, Е. Христова та ін.);

- аналіз лексики педагогічної науки з лінгвістичних позицій (З. Тагаєва, В. Тен та ін.).

Напрацювання у галузях історії, лексикології, логіки, психології, політології, соціології та інших наук не лише доповнюють термін «поняття», а й дають якісно новий рівень наукового уявлення про нього загалом та щодо його окремих аспектів. Комплексний аналіз цілої низки підходів до визначення цього терміна дав підстави стверджувати, що однією з основних його характеристик є фундаментальність і певна узагальненість. Важливим для дослідження теоретичних і філософських основ поняття виступає аналіз позицій науковців у галузі філософії, які однастайні, що в понятті виокремлюються найбільш загальні, істотні ознаки предметів і явищ дійсності.

Визначено, що педагогічна термінологія має достатньо виражену структуру і належить одночасно до двох систем – понятійної системи спеціальної галузі наукового знання і системи наукової мови. Тому класифікацію галузевих понять і термінів можна провести з точки зору педагогіки і лексикології.

Із середини ХХ ст. виявляємо новий напрям у вивченні педагогічної термінології – історико-педагогічний. П. Холмогорцев систематизував педагогічні знання, розподіливши категорії педагогіки на шість цілісних груп, кожна з яких перебуває у логічному зв'язку з іншими.

Оперування поняттями є обов'язковою умовою для вивчення та побудови теоретичних моделей, усвідомлення процесів виховання і навчання у динаміці й перспективі. На нашу думку, саме однозначна система понять й створює понятійно-категорійний апарат педагогічної науки.

Доведено, що у навчальному процесі запозичені терміни і поняття використовували паралельно з питомими як рівнозначні еквіваленти. В одних випадках для них знаходили українські відповідники, які обґрунтовували на основі осмислення значень запозичених компонентів (наприклад, діяльність вчителя відповідно до певних зразків та програм – «викладання»; документ про закінчення навчального закладу – «свідоцтво»). В інших – запозичені поняття зберігали первинне значення, тобто подавались без перекладу (наприклад, «дидаascal»). Ще в інших – за одним іноземним поняттям закріплювалося кілька сенсів (наприклад, поняття «школа» вживали у трьох значеннях: місце навчання, будівля для освітніх занять, ступінь навчання).

Установлено, що за останні три десятиліття здійснено кілька спроб побудувати узгоджену й логічну класифікацію системи педагогічних знань, проте досі не створено загальноприйнятої. Це пов'язано, насамперед, із особливою рухливістю педагогічних знань, що зумовлено науковими здобутками: виникають нові факти, дослідники формують нові поняття, закони, теорії, методи і способи діяльності, трансформуються норми оцінних суджень тощо.

Різне розуміння рівня спільності й фундаментальності цілої низки педагогічних понять обґрунтовуємо тим, що інтенсивність розвитку сучасного педагогічного знання надзвичайно висока. До того ж зростає актуальність одного з напрямів розвитку педагогічного знання – систематизації його понятійно-термінологічного апарату. Особливості понятійної системи педагогіки визначені специфікою об'єкта науки, відмінностями понять і термінів. Структура галузевих понять відображає напрями розвитку педагогічного знання. Отже, нагромаджений українською та зарубіжною наукою масив ідей, теорій, поглядів зумовлює одностайне розуміння суті й змісту методології педагогіки, її основоположних принципів і функцій, наукового інструментарію та категорійного апарату.

У *другому розділі* – **«Концепти системи базових понять у педагогічній науці»** – виокремлено основні історичні етапи становлення та розвитку понятійної системи, розглянуто формування низки термінів «виховання – освіта – навчання – людина – індивід – особистість» як основи понятійно-категорійного апарату, науково обґрунтовано систему базових понять у процесі становлення вітчизняної науки.

З'ясовано, що між реформуванням граматики і мови загалом протягом XIX – XX ст. й етапами змін у тлумаченні змісту та характеру педагогічних понять існує певна відповідність. Встановлено, що для періодів розвитку понятійно-категорійного апарату характерні: домінування типу освіти, становлення та розвиток певних компонентів педагогічних знань, формування структури самої педагогічної науки. Отже, розв'язання проблеми становлення системи базових галузевих понять проходить кілька стадій, що зумовлено особливостями розвитку того чи того педагогічного

процесу: суто науково-педагогічними засадами; фактами появи, формування, становлення понятійно-категорійного апарату; якісними змінами, не завжди пов'язаними у часі.

В осмисленні генезису педагогічного поняття автори одностайні у тому, що на кожному етапі розвитку існують спеціальні засоби, які фіксують трактування предмета і суть позначуваних явищ. У ході дослідження виявлено, що розвиток понятійно-термінологічного апарату педагогічної науки – це, передовсім, відображення диференційованості пізнання відповідного кола предметів і явищ дійсності.

Вибудовуючи власну періодизацію системи базових педагогічних понять, виходимо з того, що їх виявлення, виокремлення на основі ретроспективного тематичного аналізу матеріалів створить підстави для розкриття особливостей їхнього змісту на різних стадіях розвитку, а також дасть можливість визначити місце й роль щодо перспектив педагогічної науки.

На основі аналізу філософських, психологічних, логічних, лінгвістичних й історико-педагогічних джерел, завдяки використаним у дослідженні принципам і підходам та загальним висновкам виокремлено шість етапів становлення системи педагогічних понять: етнопедагогічний; християнський; філософський; філологічно-педагогічний; науково-педагогічний; інтеграційно-компаративістський. Доведено, що становлення системи педагогічних знань відбувалося впродовж тривалого часу, поетапно, а кожен із них характеризувався домінуванням певного типу освіти, становленням і трансформацією тих чи інших складових, формуванням структури самої педагогічної науки.

Поняття «виховання» спільнокореневе зі словом «ховати». В українській педагогіці воно спочатку вживалося у значенні «оберігати» (виховувати). Аналіз дає підставу стверджувати, що первинне значення цього слова повністю збереглося до наших днів. У розмовній мові «виховувати» означало довго ховати, переховувати кого або що-небудь, таїти що-небудь; «виховуватися» – довго переховуватись, ховаючись, залишатися непоміченим, невикритим, таїти що-небудь, не признаватися у чомусь. Згодом це слово набуло широкого й різноманітного змісту й стало головним атрибутом педагогіки.

З метою узагальнення здійснено аналіз різних науково-довідкових джерел, які розкривають зміст поняття «виховання» у XIX – на початку XX ст., внаслідок чого упорядковано таблиці, які наочно відображають характер отриманих результатів. Узагальнена інформація щодо дефініції свідчить, що цей конститuent у працях вітчизняних дослідників має значну різноплановість (див. табл. 1). Зокрема, 13 авторів пропонують 18 складових: процес розвитку людини (10), здійснення освіти (2), розумовий розвиток (1), розвиток моральних якостей (2), фізичний розвиток (6), духовний розвиток (5), засвоєння християнських цінностей

(2), морально-естетичне спрямування (1), формування характеру (2), вигодовування (2), спрямована дія дорослого на дитину, підлітка (1), доведення до самостійності (2), здійснення свого призначення на землі (2), настанови (1), навчання (4), навчання знань (2), піклування про щоденні потреби (1), удосконалення (1). На основі вищеназваних дефініцій виокремлено два основні компоненти: розвивальний та діяльнісний. Тобто виховання – це діяльність, спрямована на розвиток людини.

Зарубіжні педагоги (9) XIX – 20-х рр. XX ст. подають 15 характеристик цього поняття: розвиток розуму, мислення (6), розвиток порядності (2), підготовка до учіння (1), вплив старшого покоління (2), поради, настановча діяльність (2), удосконалення себе (2), процес становлення громадянина (1), перетворення на освічену людину (2), розвиток християнських цінностей (4), фізичний розвиток (2), забезпечення щастя індивіда (2), формування навичок і звичок (2), засвоєння знань (1), норми і правила поведінки (1), моральний розвиток (1) (див. табл. 2). Отже, з погляду зарубіжних дослідників виховання – це насамперед розвиток розуму, а також християнських цінностей.

Простежувана різноманітність понятійних детермінацій є важливим джерелом для визначення семантики та наукової значущості аналізованого концепту у педагогічній науці. Зацікавлення викликає спорідненість українського поняття «виховання» з відповідними словами у білоруській та польській мовах. Натомість російське поняття «воспитание» має цілком інше смислове наповнення.

У межах досліджуваної проблеми встановлено, що тривалий час поняття «освіта» й «виховання» використовували як синоніми. Згодом перше набуло специфічного термінологічного значення, яке пов'язується з навчанням, позначаючи його формувальний вплив на особистість. На основі аналізу поглядів вітчизняних дослідників виведено дефініцію: освіта – удосконалення особистості, оволодіння людиною системою знань. На початку XX ст. іноземні вчені трактували це поняття як розвиток людини, процес засвоєння знань, підготовки до християнського життя.

На основі аналізу широкого лексикографічного матеріалу, почерпнутого з різноманітних словників, енциклопедій, підручників, посібників, з'ясовано, що становлення змістової структури системи педагогічних понять засвідчує смислову багатогранність і понятійну значущість досліджуваного понятійно-категорійного апарату.

У *третьому розділі* – **«Теоретичні основи розвитку системи основних понять у педагогіці XX століття»** – розглянуто закономірності розвитку системи понять у педагогіці зарубіжних країн, охарактеризовано особливості розвитку понятійно-категорійного апарату в педагогічній науці СРСР, висвітлено й узагальнено наукові засади обґрунтування педагогічних понять у радянській педагогіці. У дослідженні акцентується

Таблиця 1

Дефініція поняття «виховання» у працях вітчизняних і російських педагогів XIX – поч. XX ст.

№ з/п	Автор	Структура поняття*																	
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
1.	Словник рос. акад. (1806 р.)														+	+	+		
2.	Енгаличев П. М. (1827 р.)	+														+	+		
3.	Соколов П. І. (1834р.)	+				+				+			+						
4.	Ободовський О. Г. (1835 р.)	+	+																
5.	Пирогов М. І. (1861 р.)	+				+	+	+											
6.	Даль В. І. (1863 р.)				+						+					+		+	
7.	Ушинський К. Д. (1867 р.)	+				+			+	+		+	+	+					
8.	Юркевич П. Д. (1869 р.)				+						+								
9.	Вессель Н. Х. (1874 р.)	+				+	+												
10.	Словник рос. мови (1895 р.)	+				+	+									+			
11.	Міропольський С. І. (1901 р.)	+				+	+	+											
12.	Бехтерев В. М. (1910 р.)	+		+			+												
13.	Демков М. І. (1917 р.)	+	+																+

* Зміст конститuenta

1. Процес розвитку людини.
2. Здійснення освіти.
3. Розумовий розвиток.
4. Розвиток моральних якостей.
5. Фізичний розвиток.
6. Духовний розвиток.
7. Засвоєння християнських цінностей.
8. Морально-естетичне спрямування.
9. Формування характеру.

10. Вигодовування.
11. Спрямована дія дорослого на дитину, підлітка.
12. Доведення до самостійності.
13. Здійснення свого призначення на землі.
14. Настанови.
15. Навчання.
16. Навчання знань.
17. Піклування про щоденні потреби.
18. Удосконалення.

Таблиця 2

Дефініція поняття «виховання» у працях зарубіжних педагогів ХІХ – 20 років ХХ ст.

№ з/п	Автор	Структура поняття*														
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1.	Бенеке Ф. Е. (1837 р.)	+	+	+												
2.	де Жерандо Ж. М. (1838 р.)				+		+									
3.	Мюнх М. С. (1854 р.)	+								+					+	+
4.	Кампань. Е. М. (1869 р.)	+					+	+		+			+			
5.	Бюісон Ф. Е. (1879 р.)					+								+		
6.	Вогель А. (1881 р.)								+	+						
7.	Філіпс Д. С. (1887 р.)	+									+	+				
8.	Флетчер А. Е. (1888 р.)	+			+	+				+	+	+				
9.	Гревс І. М. (1921 р.)	+	+						+				+			

* Зміст конститuenta

1. Розвиток розуму.
2. Розвиток порядності.
3. Підготовка до учіння.
4. Вплив старшого покоління
5. Поради, настановча діяльність.
6. Удосконалення себе.
7. Процес становлення громадянина.

8. Перетворення на освічену людину.
9. Розвиток християнських цінностей.
10. Фізичний розвиток.
11. Забезпечення щастя індивіда.
12. Формування навичок і звичок.
13. Засвоєння знань.
14. Норми і правила поведінки.
15. Моральний розвиток.

увага на тому факті, що упродовж другої половини XX ст. у зарубіжній педагогіці зросла увага до філософії освіти, що дає змогу підвищити рівень методологічних аспектів, зокрема досліджувалися філософські основи визначення суті педагогічних понять, зростання ролі особистісних чинників, врахування індивідуальних особливостей.

Доведено, що понятійно-термінологічні проблеми педагогіки є предметом наукових досліджень саме у періоди її становлення або активного розвитку, тобто зумовлені історичними, політичними і соціально-економічними чинниками. Крім того, інтерес до них виникає: завдяки зміні педагогічних поглядів або систем; під час загострення методологічних проблем; через понятійну насиченість апарату науки і запозичення педагогічної термінології.

Обґрунтовано, що докорінна зміна історико-соціальних умов життя країни у 1917 р. суттєво вплинула на розвиток галузевої термінології, внаслідок чого понятійно-категорійний апарат класичної педагогіки та напрями досліджень було переосмислено з позицій марксистської ідеології, почала формувалася система нових понять, а з теорії радянської педагогіки викорінювалися механічно перенесені понятійні елементи дореволюційної монархічної, релігійної педагогіки і шкільної практики.

Уже з 1920 р. в Радянській Україні розпочалася робота, спрямована на створення нової педагогічної доктрини й перебудову освіти. Радянська концепція виховання мала відповідати завданням усебічного революційного перетворення суспільства. Тому простежується масове відкидання багатьох теорій як застарілих і створення нових, уточнення й узагальнення основних педагогічних понять.

З'ясовано, що великого значення у той час надавали систематизації наукової термінології. В Україні було створено (за пропозицією І. Огієнка) Інститут української наукової мови (30 травня 1921 р.). При Академії наук у Києві працювала педагогічно-психологічна секція, яка серед іншого займалася й упорядкуванням педагогічної термінології. Загалом у цей період переважав понятійно-термінологічний підхід до розгляду головних педагогічних проблем. Саме тоді активізувалася робота з визначення й уточнення майже всіх галузевих категорій, вводилися нові поняття, удосконалювалися методи навчально-виховної діяльності, здійснювалася велика кількість педагогічних експериментів, які не завжди вирізнялися глибоким теоретичним підґрунтям.

Вивчаючи творчу спадщину провідних педагогів, узагальнюючи їх досвід, критично осмислюючи відомі теорії, вітчизняні вчені здійснили значний внесок у становлення нової педагогіки. У той час з'явилася велика кількість нових понять: «соціальне виховання», «інтернаціональне виховання», «зв'язок теорії з практикою», «ідейність і науковість навчання», «формування діалектико-матеріалістичного світогляду», «політехнізм», «єдина трудова школа» та ін.

У 1927 – 1929 рр. було видано першу радянську «Педагогічну енциклопедію» за редакцією О. Калашникова – колективну працю, яка експлікувала понад дві тисячі педагогічних термінів першого десятиліття радянської влади. У 1938 р. опубліковано «Дидактичний словник» за редакцією Б. Комаровського, що тлумачив понад 900 понять. У деяких республіках видавали галузеві довідники і словники. Водночас у наукових колах тривало вивчення й обговорення педагогічних понять, що зумовило збагачення термінологічного апарату і відобразилося на становленні радянської школи. Відповідні питання неодноразово висвітлювала галузева преса, їх обговорювали на засіданнях АПН СРСР. У 1956 р. рішенням Президії АПН РРФСР наголошувалося, що термінологічна плутанина і довільне тлумачення в педагогічній літературі багатьох понять заважають масовому читачеві розібратися у її змісті.

Виникла потреба у створенні галузевого словника, який би містив найпоширеніші терміни, поняття і значущі факти з історії освіти та розвитку педагогічної думки. Загалом зазначено, що незважаючи на актуальність проблеми, в той час не було узагальнювальних праць із понятійно-категорійного апарату педагогіки. Окреслений концептуальний аспект помітно активізував діяльність учених, внаслідок чого у 1960 р. опубліковано «Педагогічний словник», що був першим знаковим вітчизняним виданням. Однак укладачам не вдалося уникнути номенклатурності, перевантаженості дефініціями з медицини, логіки і психології. Одним із недоліків словника, на думку педагогів, було недостатнє пояснення термінів і найважливіших понять теорії виховання.

Доведено, що наприкінці 1960-х рр. розвиток педагогічної науки відбувався у кількох напрямках. Значна кількість накопиченого емпіричного матеріалу вимагала його наукового узагальнення, синтезу на високому теоретичному рівні. «Педагогічна енциклопедія» (1964 – 1968) як науково-довідкове видання висвітлювала різні аспекти науки, але лише частково торкалася понятійного питання, яке було подано надто фрагментарно. Більше уваги зосереджено на історико-педагогічному та шкільному термінологічному апараті й номенклатурі, значне місце відведено персоналіям.

Узагальнення накопичених педагогічних понять у зазначених джерелах свідчить про те, що від становлення термінологічної системи педагогіка перейшла до її систематизації, уточнення, вдосконалення. Відтоді понятійно-категорійний апарат у вітчизняній педагогіці став самостійною методологічною проблемою, а система основних понять – окремим об'єктом дослідження. Паралельно досить інтенсивно велася систематизація педагогічних знань щодо визначення базових понять за кордоном. Найбільший вплив на розвиток вітчизняної науково-довідкової літератури мали освітні концепції Німеччини і Франції, згодом Великобританії і США.

У XX ст. спостерігаємо тенденцію до уточнення й узагальнення понятійно-категорійного апарату, яка реалізується завдяки «створенню

власного педагогічного погляду», а також тенденцію до абстрагування. Термінологічна система теорії виховання значною мірою змінює зміст дефініцій (особливо основної – «виховання»), а також коригує системні відношення, зумовлені різними чинниками. Рухомість і гнучкість базових понять неодноразово обговорювали в наукових колах, трактуючи це явище як понятійну проблему.

Обґрунтовано думку, що розширення змісту поняття «освіта» у ХХ ст. мало значний вплив на розвиток галузевого апарату педагогіки й спричинило появу численних термінологічних сполучень з відповідним опорним словом у різних значеннях. Формування підсистеми понять із компонентом «освіта» характеризується тенденцією до розширення складу шляхом залучення термінів з іноземних педагогічних теорій, тобто внутрісистемного іншомовного запозичення.

Проведена відповідно до диференціації домінантних значень систематизація нових понять дає підставу стверджувати, що «освіта»:

- 1) визначає аксіологічний напрям педагогіки;
- 2) позначає форми реалізації освіти;
- 3) вказує на змістовий аспект процесу отримання знань;
- 4) дає уявлення про спосіб отримання знань.

Отже, узагальнення інформації з різних науково-довідкових джерел засвідчує різнобічне тлумачення поняття «освіта» у другій половині ХХ ст.

Проаналізовані у науково-довідковій літературі досліджуваного періоду дефініції поняття «навчання» уможлиблюють твердження, що воно характеризує різні аспекти процесу формування особистості, засвоєння знань, формування умінь, навичок, передачі суспільно-історичного досвіду. Загалом цей конституент є важливою одиницею цілісної системи базових педагогічних понять. Відтак здатність навчатися вимагає особливих умінь.

Доведено, що в досліджуваний період особливо посилилася тенденція до перебільшення ролі деяких понять, що спричинило витіснення одних іншими. Відтак зафіксовано такі зміни:

1) порушення співвідношення понять «освіта», «виховання», «навчання» у складі предмета педагогіки;

2) як складові предмета педагогічної науки можуть бути відсутні не лише одне або два поняття «класичної тріади», але й їхня сукупність. Відповідно витісняються цілі, завдання, методи, принципи освіти, виховання, навчання. Більше того, цілі, принципи, методи теорії педагогіки можуть бути зведені до понять «освіта», «виховання» і «навчання». Така тенденція може мати місце, коли порушується спадкоємність розвитку, принципи і методи педагогічної науки замінюються ідеологічними, політичними твердженнями.

Підкреслено, що різні підходи до вивчення поняття «індивід» зумовлюють відмінності у дефініціях. Подолання розбіжностей можливе лише за умови повного аналізу функціонування цього конституента у

понятійно-категорійному апараті суміжних дисциплін із метою встановлення тих основних характеристик, на яких може базуватися комплексне й загальноприйняте визначення. Необхідно також зазначити, що хоч і є відмінності в інтерпретації вказаного феномену, проте всі дослідники вказують на його здатність виступати маркером фундаментальних понять «людина» та «особистість». І різниця у визначеннях поняття «людина», і відмінності у виявленні особливостей його детермінування лише підтверджують, що воно входить до понятійного апарату кількох галузей наукового пізнання, що зумовлює і різні підходи до його експлікації. Найактивніше використовується згаданий конституент у педагогіці та філософії, оскільки об'єктом їх дослідження виступає людина.

У ході дослідження з'ясовано, що сукупність ознак, які відображають специфіку поняття «індивід» і його відмінність від інших конституентів, утворює концептуальну сферу, співвідносну з поняттям «людина». Вчені звертають увагу на те, що поняття «індивід» використовується, як правило, для опису й відображення різноманітних іпостасей буття особистості. Певною мірою воно передбачає парне собі поняття «індивідуальність», яке виражає унікальну своєрідність людини, відображає форму подолання індивідом своєї «атомарності» й трансформування суспільного буття через самореалізацію і самоактуалізацію особистості. Багато вчених визнають поняття «індивід» та «особистість» тотожними, передбачаючи поступове витіснення одного з них із наукового обігу у майбутньому.

У четвертому розділі – «Удосконалення змісту педагогічних понять у процесі розбудови незалежної держави» – уточнено зміст педагогічних понять у нових історичних умовах України, охарактеризовано понятійний апарат підручників і посібників як передумову підвищення педагогічної культури, окреслено перспективи їх розвитку в оцінці експертів.

В умовах розбудови української держави (90-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.) простежуємо активізацію ідей гуманістичної особистісно орієнтованої педагогіки, побудованої на основі цілеспрямованого і систематичного виховання молодих поколінь, національних культурно-історичних традицій, творчого використання елементів систем виховання інших народів.

Проведений аналіз науково-довідкової літератури дає підставу зробити висновок, що у кінці ХХ ст. методи формування словників та подання понять у педагогічній термінографії залишилися традиційними, а вивчення понятійно-термінологічного апарату більшою мірою пов'язане з логічним уточненням, унаслідок чого визначення стають досконалими. Саме тому 1990 – 2000 рр. – це період формуванням нової педагогічної парадигми у розвитку понятійної системи.

Аналіз навчальних посібників та підручників свідчить про багатоплановість, різноаспектність експлікації поняття «виховання» у працях окресленого періоду. Звичайно, педагоги, науковці, дослідники ХХ ст. – віку інформатизації та науково-технічного прогресу – розпочали

дискусії щодо проблеми детермінації понятійної системи педагогіки. Саме у цей період з'явилася надзвичайно велика кількість найрізноманітніших новітніх понять, а відтак почали змінюватись й удосконалюватися традиційні визначення. Необхідно вказати, що автори навчальної літератури не були одноставними у тлумаченні поняття «освіта», проте стверджуємо, що більшість педагогів все ж подавали одне визначення поняття «навчання».

У межах досліджуваної проблеми розглянуто порівняння цих понять і констатовано їх повне взаємопроникнення. Визначено, що виховання, освіта і навчання є пріоритетними у формуванні особистості. Але якщо виховання – це цілеспрямоване формування особистості із заданими якостями на основі цілісного впливу факторів на цей процес, то освіта – це розвиток моральних та інших якостей, творчих сил і здібностей особистості. У педагогічній думці ХХ ст. виховання виступає домінантною категорією – як програмований, контрольований процес формування особистості в системі суб'єкт-об'єктної взаємодії. Освіта ж передбачає розвиток, який ніколи не буває повністю програмованим і контрольованим, а в змісті припускає спонтанність, варіативність розвитку особистості, характеризується можливістю і необхідністю імпліцитної суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

Дослідження педагогічної літератури показало, що багато навчально-методичних посібників, опублікованих у 1990-ті рр., містять спеціальні словникові додатки, які охоплюють понятійно-термінологічний інструментарій, уточнюючи позицію автора щодо того чи того питання (В. Галузинський, М. Євтух, М. Касьяненко, М. Фіцула та ін.). Введення глосарію продиктоване не лише вимогами загальнонаукового характеру (в цьому випадку кількість словникових статей була незначною), а й прагненням закріпити в термінах і поняттях нововведення педагогічної практики, різноманіття педагогічних теорій, наукові досягнення. Важливою причиною використання словникових додатків є навчальні завдання: вивчення педагогічних дисциплін не може бути успішним без оволодіння студентами сучасним понятійно-категорійним апаратом. Тим більше, що йому властива неоднозначність, зумовлена ідеологічними чинниками минулого історичного періоду чи новітніми тенденціями у педагогіці.

Доведено, що процес масштабних змін у понятійній системі загалом не завершився і досі, оскільки продовжується входження до основного словникового фонду педагогіки нових складових. З одного боку, міждисциплінарна синкретичність зумовлює труднощі в осмисленні системи понять, з іншого – сучасні дослідження розкривають й актуалізують нові способи її аналізу. Важливо звернути увагу на сувору корекцію її норм відповідно до вимог літературної та наукової мови й положень загального термінознавства. У педагогічній науці назріла необхідність розробки інтегрованого підходу до дослідження галузевої термінології, а відтак детального аналізу системи педагогічних понять у ХХ ст.

З метою прогнозування перспектив розвитку системи базових педагогічних понять фахівцям із цієї проблематики було запропоновано дати експертну оцінку за переліком питань, упорядкованим автором дослідження. Експертами виступили як вітчизняні, так і зарубіжні вчені (Н. Терентьєва, Т. Кучай, І. Мельничук, О. Ігнатюк, Р. Куха, Й. Шемпрух, Й. Лукасік, З. Збруг). З'ясовано, що проблематика експлікації системи педагогічних понять доволі цікава для науковців, оскільки експерти підтверджують, що її дослідження передбачає з'ясування таких конститuentів, як «виховання», «освіта», «навчання» і т. д. Поглиблення й розширення наукових зацікавлень цією проблематикою в Україні впродовж останніх десятиліть зумовили здобутки, серед яких – усунення ідеологічних і суспільно-політичних чинників, що гальмували всебічне вивчення важливих складових понятійно-категорійного апарату та специфіку їх реалізації у науці.

Отже, нагромаджений українською та зарубіжною педагогікою масив ідей, теорій, поглядів дає достатньо чітке розуміння суті й змісту методології цієї галузі знання, її основоположних принципів і функцій, наукового інструментарію та категорійного апарату. Попри дискусійний характер і потребу подальшої розробки напрацьовані дефініції базових понять педагогічної науки й тлумачення її складників, розуміння предметного поля та взаємозв'язків з іншими галузями гуманітарних знань, а також рівень вироблення конкретних методів наукового пізнання дають необхідне підґрунтя для здійснення виваженого, всебічного аналізу сукупності понятійно-категорійного апарату педагогіки як в Україні, так і за кордоном.

Здійснивши порівняльний аналіз системи базових понять у різних країнах, робимо висновок, що вчені «розмовляють різними мовами», більше того, «часто це явище спостерігається в межах однієї країни». Відтак наукове співтовариство зацікавлене не у формальному визнанні факту збільшення кількості понять, а в їх систематизації шляхом наукового обґрунтування дефініцій, а також у вивченні причиново-наслідкових залежностей, що зумовили їх появу. Понятійні питання важливі у функціональному аспекті для оцінювання рівня професійної компетентності фахівця. Вважаємо, що володіння мовою наукового пошуку, вільне і коректне оперування поняттями свідчить про професіоналізм, здатність і готовність до науково-педагогічної діяльності.

У *п'ятому розділі* – **«Концептуальні засади змісту основних понять в умовах глобалізації»** – досліджено модернізацію педагогічних понять, окреслено проблеми систематизації понятійної системи в сучасній компаративістиці, спрогнозовано формування педагогічного термінологічного апарату в умовах глобалізації.

Узагальнюючи напрацьовані підходи до вивчення системи понять, доводимо, що як складова меганауки в полікультурному і багатомовному світі понятійно-категорійний апарат педагогіки – це вищий рівень

узагальнення дійсності, сутнісний взаємозв'язок предметів та явищ педагогічної теорії і практики, універсальний та ефективний засіб створення й накопичення інформації у педагогічній науці й освіті, який має комунікативну силу, виступає інструментом обміну думками, ідеями та поглядами, але водночас є безпосереднім учасником відображення дійсності, формування пізнання, світогляду й самосвідомості всіх суб'єктів педагогічної діяльності.

Обґрунтовано, що тенденція дослідження педагогічних понять розвивається не ізольовано, а у співвідношенні і поєднанні на основі не лише семантичної спорідненості, а й тематичної близькості. Загалом це дає можливість віднести педагогічну понятійну систему до того чи того тематичного поля, що зумовлює появу загальних компонентів як у зовнішньому оформленні, так і у внутрішньому змісті і відображає науково-педагогічний світогляд, культурну традицію. Дискусії у рамках міжнародної конференції «Gifted and Talented Education» («Навчання талановитих і обдарованих дітей», 1999 р.) допомогли виявити англomовні педагогічні понятійні елементи і зіставити їх з вітчизняними. Зокрема, «academic retardation» – академічне відставання, «emotional / behavioral disorders» – емоційні та поведінкові порушення, «giftedness» – обдарованість, «specific learning disability» – нездатність до навчання, «special education» – спеціальне навчання, «exceptional children» – діти з особливими інтелектуальними або творчими здібностями, «creativity» – творчість, здатність зрозуміти і висловити нові ідеї, «discourse» – міркування, вміння підтримувати розмову і висловлювати свою позицію щодо предмета розмови, «preacademic skills» – вміння і навички, якими володіє дитина перед вступом до школи, «reciprocal teaching» – взаємне навчання та ін.

У порівняльному аспекті проаналізовано ключові педагогічні поняття, зокрема англomовні й україномовні, внаслідок чого виокремлено розбіжності в їх трактуванні, спільне і відмінне у значеннях, особливості функціонування у відповідній понятійній системі, що пов'язана зі своєрідністю культурно-педагогічних традицій, концепцій, підходів. Наголошено, що багатогранність і багатоаспектність педагогічних проблем позначилися на сформованих підходах до порівняння системи педагогічних понять, на з'ясуванні співвідношення різних конститuentів. Як правило, ці підходи враховують поширеність досліджуваного педагогічного напрямку, розробленість понять у науці, актуальність понятійно-категорійного апарату для розвитку локальної педагогічної культури.

З'ясовано, що сучасна педагогіка, що прагне теоретично обґрунтувати й практично реалізувати підвищення імпакт-фактора освіти в розвитку особистості, поповнює свій апарат актуальними взаємопов'язаними поняттями. З метою поглибленого його вивчення проаналізовано визначення таких новітніх понять: «якість освіти», «акмеологія», «асертивність», «творчість», «педеутологія», «мобінг», «булінг». Їх правильне розуміння та

практичне застосування дасть змогу підвищити ефективність реалізації першочергового значення у безперервному соціально-культурному розвитку людини впродовж життя шляхом навчання, забезпечення його якісних результатів і конкурентоспроможних кваліфікацій в умовах світової глобалізації та європейської інтеграції.

У результаті проведеного дослідження встановлено, що формування і розвиток мови педагогічної науки відбувається в умовах глобалізації, яка охоплює різні галузі науки, освіти і культури. У цьому процесі очевидними стають відмінності між понятійними системами освіти України та інших європейських країн, помітна неоднотайність щодо дефініцій багатьох педагогічних термінів і понять. Національні системи освіти різних держав унікальні з погляду сформованого понятійно-категорійного апарату. Тому в умовах інтеграції необхідно детально вивчити як освітні системи країн-партнерів, так і їхнє термінологічне забезпечення.

Звертають на себе увагу суттєві недоліки наукового діалогування: сучасні педагогічні документи і публікації містять дослівний переклад термінів і понять, зокрема з англійської мови, або ж вони взагалі залишаються без перекладу. Уведення до обігу нових понять відбувається в умовах недостатньої узгодженості з вітчизняними педагогічними явищами і правилами української мови. Зазвичай це дослівно перекладені з англійської мови і запозичені з економіки багатослівні поняття: «залікова одиниця», «навчальний (освітній) кредит», «академічна мобільність», «навчання протягом життя» та ін. Вважаємо, що умовою успішної освітньої інтеграції має стати єдина понятійно-термінологічна мова спілкування для чиновників, учених та всіх учасників освітнього процесу.

Доведено, що проведена в останні два десятиліття робота з упорядкування і систематизації понятійно-категорійного апарату педагогіки загалом відображає певні досягнення й усуває нерозв'язані проблеми. До позитивних зрушень цього періоду варто віднести появу досліджень, які ґрунтовно аналізують українську галузеву термінологічну систему.

ВИСНОВКИ

Виконане дисертаційне дослідження дає підстави зробити такі узагальнення та сформулювати висновки.

1. Проаналізовані теоретичні підходи історико-педагогічних розвідок вітчизняних і закордонних учених до розуміння проблеми понятійно-категорійного апарату педагогіки засвідчують сутнісні характеристики, складові й детермінанти понятійної педагогічної системи.

Обґрунтовано, що упорядкування понять є однією із фундаментальних проблем суспільства і стратегічним напрямом сучасної педагогіки, що розглядає поняття як форму думки, мислення і підкреслює, що це — результат виділення й узагальнення предметів певного класу за спільними

та специфічними ознаками. Понятійна система є предметом дослідження багатьох галузей знань, що вивчають її у педагогічному, філософському, психологічному, логічному, мовознавчому вимірах. Аналіз наукових джерел свідчить про відсутність єдиного стандарту, на основі якого здійснюється її характеристика.

Зазначено, що для педагогіки важлива структура системи понять й правила визначення у ній базових міркувань. Очевидно, що значущість теоретичних узагальнень виявляється у процесі окреслення суті кожного поняття. Оскільки правила дефінування переважно порушуються, то тим більше варто їх враховувати, адже: визначення повинно бути сумірним, чітким, виразним, не містити двозначності чи заперечення; дефінендум не має повторюватися як дефінієнс; дефінієнс не може бути ширшим за змістом від дефінендума; варто уникати переліку якостей.

У результаті всебічного вивчення досліджено, що суттєвим чинником еволюції змісту педагогічних понять є конкретні історичні вимоги суспільства на певному етапі його розвитку. Ставлення до людини як до суб'єкта, врахування індивідуальних особливостей, спрямованість на розвиток особистісних характеристик поступово ставали визначальними для національних освітніх систем. Упровадження чіткої класифікації та однозначного тлумачення педагогічних понять розпочалось із XIX ст. і тривало упродовж XX ст. За цей період було прийнято низку рішень щодо їх уніфікації, опубліковано численні педагогічні науково-довідкові, енциклопедичні праці.

2. Аналіз джерелознавчої бази з проблеми становлення і розвитку основних понять науково-педагогічної теорії свідчить, що у першій третині XIX ст. було здійснено перегляд їх структури і змісту, а також переглянуто сутність таких понять, як «освіта» і «просвітництво», внаслідок чого вони ввійшли до змісту категорії «виховання». Така модифікація спричинена відсутністю у європейських мовах лексем, відповідних слов'янським. Через проведені зміни протягом XIX – початку XX ст. одночасно функціонували різні системи педагогічних дефініцій, що зумовило паралельне використання понять, які належать до однієї понятійно-категорійної групи. Ці підходи до співвідношення змісту найважливіших педагогічних термінів визначали розвиток педагогічної теорії аж до середини XX ст.

Обґрунтовано, що поняття «людина» є досить широким і багатогранним, оскільки включає різні вияви суспільного життя. Тому його розуміння залежить від тих ідей, які існують в особистому розвитку. У науковому доробку вітчизняних педагогів переважає твердження, що «людина» – це жива істота, організм, земне, Боже створіння, що має характер, розум, душу, волю, совість, моральні цінності. На думку зарубіжних учених, «людина» – це неповторна незалежна істота, особистість, здатна до розвитку. Поняттю «особистість» притаманні такі складові: звертання до іншої людини; людина як соціальна одиниця; суб'єкт громадянських

прав, обов'язків і його ставлення до суспільства; людина з точки зору характеру, поведінки, суспільної значущості. Вітчизняні і зарубіжні педагоги розуміють «особистість» у досить широкому значенні: людина, образ, лик Божий. У кінці XIX – на початку XX ст. виникають нові значення цього терміна: «індивідуальність», «індивідуум», «персона», які запозичені з латинської, німецької, французької, англійської мов. І як наслідок, ці поняття починають детермінувати ті чи ті педагогічні терміни.

У результаті різнобічного аналізу джерелознавчої бази початку XX ст. з'ясовано, що найпоширенішим у понятійно-категорійному апараті був конституент «індивід». Це простежуємо не лише у педагогічній літературі, а й у численних довідкових виданнях: словниках іншомовних слів, тлумачних словниках, лексиконах тощо. Здебільшого підкреслюється, що «індивід» – це особа, особистість, людина, яка виконує роботу одноосібно; людина, особа з власним характером, розумовими та особистими здібностями. Зауважимо, що більшість авторів, окрім визначення поняття, додають ще й синонімічний термінологічний ряд для цього конституента: «індивід – індивідуум – індивідуал – особа».

Підсумувавши відомості експлікації системи базових понять, стверджуємо, що вчені акцентують увагу на тому, що «людина» – це насамперед вищий ступінь живих організмів зі здатністю до розвитку, праці та мислення. Узагальнена інформація щодо дефініцій «індивід» та «особистість» у досліджуваній період свідчить про те, що педагоги виокремили низку основних характеристик, які дають можливість стверджувати: «індивід» – окремо взята людина, одиничний, окремий об'єкт, представник людського роду, жива сутність; «особистість» – це індивід, суб'єкт свідомої діяльності.

3. Доведено, що мова науково-педагогічних видань і система базових педагогічних понять зазнали змін протягом XIX – XX ст. Підсумком пропонованого дослідження цього періоду щодо суті понять «виховання», «освіта», «навчання», «дидактика», «людина», «індивід», «особистість» стали зведені таблиці експлікації понятійно-категорійного апарату. Подана у них узагальнена інформація дає підстави для попереднього висновку, що він характеризується значною різноплановістю. Більшість вітчизняних авторів одностайні в тому, що «виховання» – це насамперед процес фізичного та духовного розвитку людини; «освіта» – це удосконалення людини й оволодіння системою знань. Натомість зарубіжні вчені під «вихованням» розуміють розвиток розуму та християнських цінностей; «освіту» визначають як процес інтелектуального розвитку з метою оволодіння знаннями. На підставі аналізу експлікації понять «навчання» та «дидактика» у науково-довідковій літературі XIX – 30-х рр. XX ст. констатуємо, що вчені розуміють перше як процес освіти з метою виховання людини, а друге – як наукову галузь щодо процесу навчання. На думку науковців другої половини XX ст., «виховання» – це насамперед вплив педагога, формування

особистості, духовний, моральний, фізичний розвиток людини, засвоєння та передача досвіду, підготовка до суспільного життя.

На основі ретроспективного аналізу визначено педагогічні умови розвитку понятійно-категорійного апарату впродовж XIX – XX ст. До початку минулого століття система педагогічних понять уже мала розгалужений склад, проте не проводилась цілеспрямована наукова робота з їх упорядкування та систематизації. Тому спроба авторської періодизації розвитку системи головних педагогічних понять виявилася одним із найскладніших завдань.

Доведено, що із тридцятих років XIX ст. серед зарубіжних авторів переважає перспективна ідея щодо домінування розвитку при визначенні суті виховної діяльності. Очевидне акцентування уваги на проблематиці розумового розвитку й утвердження християнських цінностей залишалися серед пріоритетних завдань. Загалом зазначено, що у подібному контексті розвивається педагогічна термінологія серед українських і російських учених. Поміж характеристиками значно переважає така складова виховної діяльності, як процес розвитку людини. Ця тенденція зберігалася до початку XX ст. Акцентуємо увагу на тому факті, що вітчизняні вчені, аналізуючи поняття «освіта», насамперед виокремлювали в XIX – на початку XX ст. такі аспекти, як розвиток людини, її здібності й удосконалення. Закономірно, що основна праця К. Ушинського має красномовну назву «Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології». «Людиноцентризм» виявився перспективним, тому зацікавлення ним повернулося до кола педагогічних досліджень у 90-ті рр. XX ст.

4. На підставі аналізу різноманітних наукових джерел (філософських, психологічних, логічних, мовознавчих, лінгвістичних, історико-педагогічних) та завдяки новим принципам, підходам і висновкам, використаним у дослідженні, запропоновано шість етапів становлення системи базових понять у педагогіці: етнопедагогічний; християнський; філософський; філологічно-педагогічний; науково-педагогічний; інтеграційно-компаративістський. Цю періодизацію здійснено з урахуванням існування та ступеня наукової розробленості основних складових понятійно-категорійного апарату певної доби. Зауважимо, що кожний наступний період послуговувався елементами попередніх педагогічних систем. Названим етапам властиве домінування певного педагогічного поняття, а також становлення та розвиток його складових. У дефініціях поняття «людина» у працях педагогів XIX – початку XX ст. налічується 22 компоненти (час природи; створіння Боже; раса на землі; має розум, характер, душу, волю, совість, моральні цінності; здатна до розвитку, саморозвитку, освіти, праці, навчання тощо).

У ході дослідження виявлено, що проблема індивідуальності стає актуальною на зламі XIX – XX ст. Поняття «особистість» притаманне зарубіжній педагогіці другої половини XX ст. У вітчизняній педагогіці у

період незалежності домінує така характерна ознака, як «формування», що запозичена з технічних наук. Вважаємо, що це слово апіорі передбачає керованість усіма процесами. На початку 1990-х рр. у понятті «виховання» поступово починає переважати така характерна ознака, як «розвиток». Термін «освіта» активно використовували з початку XIX ст., коли в Російській імперії було створено Міністерство народної освіти і систему народних шкіл.

Отже, періодизація системи базових педагогічних понять проходить кілька стадій розвитку, що пов'язано з особливостями педагогічного процесу. Для нього характерні не завжди пов'язані з часовими межами якісні зміни, які, крім суто науково-педагогічних засад, зумовлені фактами появи, зародження, формування, становлення понятійно-категорійного апарату. Якісні зміни педагогічної думки на різних етапах мають ознаки завершеності. Вважаємо, що стадії систематизації понять у педагогіці можна визначити часовими рамками і поєднати з періодами розвитку педагогічної думки.

5. Установлено, що з очевидних причин християнські цінності у радянський період не згадуються взагалі, а увага до розумового розвитку є радше винятком. Починає домінувати теза про формування суспільної поведінки, свідомої людини, особистості. З порівняльних таблиць видно, що поза конкуренцією є «вплив педагога». Парадоксальність ситуації виявляється у тому, що в другій половині XX ст. зарубіжні дослідники певною мірою відійшли від досягнень попередників, а в хаотичному нагромадженні структурних компонентів поняття «виховання» ідея розвитку людини поступово нівелюється, поступаючись ідеям впливу і формування. Ця тенденція поступово змінюється лише наприкінці досліджуваного періоду. Парадоксальність проблеми полягає у тому, що головні підходи, характерні для XIX ст., виявилися більш значущими, ніж результати багатьох десятиліть наступного періоду. Періодизація функціонування системи базових понять у педагогічній теорії та практиці потребує подальших досліджень.

Кожна наука має спільні та специфічні закономірності розвитку. Закономірність розглядаємо як відкриті відносні зв'язки між явищами, вивчення яких допомагає описати, пояснити причини, передбачити розвиток подій. У контексті нашої роботи особливе значення має перша частина філософського визначення – відкриті і відносно стійкі зв'язки, оскільки поняття постійно уточнюються, а базове розуміння залишається незмінним.

Аналізуючи систему основних педагогічних понять, виокремлюємо такі закономірності: хаотичність, взаємопроникнення, заміна одних понять іншими, запозичення, механічне перенесення понять з однієї галузі науки в іншу, уточнення змісту, довільне тлумачення, витіснення одних понять іншими. Понятійно-категорійний апарат оперативно реагує на найменші зрушення у розвитку суспільства і науки. Відтак зміни в понятійній

системі вказують на оновлення наукового знання. Завдяки проведеному аналізу можна передбачити, що у ХХІ ст. домінуватимуть такі поняття: «творчість», «розвиток», «самовдосконалення», а також відбуватиметься поєднання інформаційної та духовної складових. Розвиток, систематизація та удосконалення понятійно-термінологічної основи будь-якої галузі знання є однією з перманентних і постійно актуальних проблем науки, у тому числі педагогіки. Еволюція наукових знань у будь-якій сфері викликає потребу в уведенні нових понять, а також в уточненні, переосмисленні, коректуванні й упорядкуванні наявних.

6. Загалом зазначено, що найближчим часом дослідники спробують на монографічному рівні, використавши досягнення філософії, лексикографії, педагогіки, з'ясувати причини, особливості хаотичного використання системи педагогічних понять. Сучасна наука лише наближається до побудови педагогічного тезаурусу – такого типу словника, який передбачає систематизований набір даних. Зауважимо, що повне їх охоплення є дещо недосяжним завданням, що обумовлено відкритістю, відносною стійкістю закономірностей в науці загалом та в гуманітарному пізнанні зокрема. Цей напрям буде одним із пріоритетних у компаративістиці та історії педагогіки. В умовах глобалізації, яка передбачає відкритість освітнього простору, цей аспект педагогічних досліджень набуває особливої актуальності. Для України досліджувана проблема має ще одну особливість: в останні роки помітна спроба відмови від національних надбань і «збагачення» педагогічної термінології «едуацією» та іншими подібними запозиченнями.

У ході дослідження з'ясовано, що представники педагогічної науки і практики в умовах відкритого освітнього простору повинні бути готовими до нових викликів. По-перше, європейська педагогіка вкрай стурбована новими проблемами, які не були настільки значущими в минулі роки: «євросирітство», «самокаліцтво», самогубство, залежність від електронних засобів. По-друге, педагогіка довгий час не звертала увагу на питання втомлюваності учнів і вчителів, подолання депресивних настроїв, вважаючи це цариною винятково психології. Однак у цих проблемах є чимало педагогічних аспектів, починаючи від безмежності інформаційних потоків, змісту і методів навчання, завершуючи тестовими завданнями при закінченні школи (А. Вихрущ).

На основі вивчення наукових джерел акцентовано увагу на ще одному педагогічному аспекті. У медицині дедалі більшої актуальності набуває проблема ятрогенії – захворювання, спричиненого необережним висловлюванням або поведінкою лікаря. У педагогічному середовищі проблеми спілкування батьків і дітей, учителів й учнів необхідно розв'язувати через систему тренінгових занять, педагогічних фільмів, спрямованих на підвищення рівня педагогічної культури.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Окремого монографічного дослідження заслуговує оцінка змісту понятійного апарату навчальних посібників з педагогіки; окремі дисертації варто присвятити системі базових понять у зарубіжних країнах; спеціального дослідження заслуговує новітня педагогічна термінологія початку ХХІ ст.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ІЗ ТЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Сокол М. О. Система педагогічних понять: закономірності розвитку : моногр. / [за наук. ред. д-ра пед. наук, проф. Анатолія Вихруща]. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. Ч. 1. 426 с.
2. Сокол М. О. Понятійно-категорійний апарат крізь призму педагогічної науки. *Якість університетської освіти: актуальні питання теорії та практики* : кол. моногр. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. С. 305–333.
3. Sokol M. The Unity of Conceptual Apparatus as Precondition of Integrative Process of Pedagogical Science. *Educationalists versus Politicians – Who Should Integrate Europe for Wellbeing of all Inhabitants. Studia i Monografie*. Łódź–Warszawa : Spoleczna Akademia Nauk, 2017. P. 313–329.
4. Сокол М. О. Єдність тріади понять «людина – індивід – особистість» як невід’ємна складова професії лікаря. *Якість вищої медичної освіти [до 60-ти річчя ТДМУ]* : [моногр.]. / [Вихрущ А. В., Кліщ І. М., Федчишин Н. О. та ін.] ; за ред. А. Г. Шульгая, Н. О. Федчишин. Тернопіль : ТДМУ, 2017. С. 67–85.
5. Сокол М. О. Система педагогічних понять. Спецкурс для аспірантів, магістрів. Тернопіль : ТОВ ZAZAPRINT, 2015. 68 с.
6. Сокол М. О. Концептуальні основи формування понятійно-категорійного апарату педагогічної науки. *Молодь і ринок* : Щомісячний науково-педагогічний журнал. Дрогобич : РВВ ДДПУ ім. І. Франка, 2015, № 4. С. 62–67.
7. Сокол М., Горпініч Т., Кравець Н. Формування англомовної комунікативної компетентності в діловому електронному спілкуванні студентів нефілологічних спеціальностей. *Молодь і ринок* : Щомісячний науково-педагогічний журнал. Дрогобич : ДДПУ ім. І. Франка, 2016, № 2. С. 19–23.
8. Сокол М. О. Прагматика понятійно-категорійного апарату педагогічної науки. *Вісник Черкаського університету. Педагогічні науки*. Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2015. № 21 (354). С. 40–43.
9. Сокол М. О. Різномасштабна детермінація поняття акмеологія. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Педагогічні науки*. Бердянськ : ФО-П Ткачук О. В., 2015. Вип. 2. С. 251–255.

10. Сокол М. О. Концептуальні основи експлікації педагогічних понять: людина – індивід – особистість. *Український педагогічний журнал*. Київ : НАПН, 2015. Вип. 4. С. 51–56.
11. Сокол М. О. Роль педагогічного словника у формуванні понятійно-категорійного апарату педагогіки. *Pedagogika. Nauka wczoraj, dziś, jutro*. Warszawa : Diamond trading tour, 2015. S. 78–81.
12. Сокол М. О. Наукові підходи щодо проведення педагогічних досліджень з проблеми детермінації поняття «виховання». *Педагогічні науки* : [збірник наукових праць Херсонського державного університету]. Херсон : Гельветика, 2016. Вип. LXIX, т. 1. С. 69–73.
13. Сокол М. О. Історико-філософський аспект виникнення педагогічного терміна «поняття». *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки* : збірник наукових праць. Миколаїв : МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2016. № 4 (55). С. 178–183.
14. Сокол М. О. Періодизація понятійного апарату в історії розвитку педагогічної науки. *Вісник Черкаського університету. Педагогічні науки*. Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2016. № 18. С. 114–120.
15. Сокол М. О. Фундаменталізація педагогічних реалій понятійно-категорійного апарату XIX ст. *Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки»*. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2016. № 3. С. 32–36.
16. Sokol M. The component-based analyses of the concept «acmeology». *International journal of economics and society*. USA : ICEC Foundation, 2016. Vol. 2. Issue 8. P. 77–81.
17. Сокол М. О. «Парадигма», «концепція», «концепт», «термін», «поняття» як основні складові педагогічної термінології. *Международное периодическое научное издание «Научный взгляд в будущее»*. Одеса : КУПРИЕНКО СВ, 2016. Вып. 4. Т. 7. С. 4–7.
18. Сокол М. О. Термін «поняття» як педагогічна, філософська та логічна форма наукових знань. *Stav, problémy a perspektivy pedagogického študia a sociálnej práce*. Slovenská republika, Sládkovičovo : Vysoká škola Danubius, 2016. S. 31–38.
19. Sokol M. The historical aspect of the «concept» definition in pedagogical science. *Zbiór artykułów naukowych*. Warszawa : Diamond trading tour, 2016. S. 66 – 70.
20. Sokol M. The operation of conceptual and categorical apparatus of the notion «education». *Zbiór artykułów naukowych*. Warszawa : Diamond trading tour, 2016. S. 6–11.
21. Сокол М. О. Детермінація понять «людина–індивід–особистість» у радянський період. *Науковий журнал: ScienceRise: Pedagogical Education*. Харків : НВПІПП «Технологічний центр, 2017. № 6 (14). С. 46–50.

22. Сокол М. О. Проблема модернізації системи понять у педагогічній науці. *Молодь і ринок* : Щомісячний науково-педагогічний журнал. Дрогобич : ДДПУ ім. І. Франка, 2017. № 9 (152). С. 124–130.

23. Сокол М. О. Експлікація поняття «якість вищої освіти» (зарубіжний досвід). *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Педагогічні науки*. Бердянськ : ФО-П Ткачук О. В., 2017. С. 54–58.

24. Сокол М. О. Педагогічні реалії розвитку понять «освіта», «навчання», «просвітництво» в історико-педагогічних умовах ХІХ ст. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*. Чернігів : ЧНПУ, 2017. Вип. 149. С. 168 – 272.

25. Сокол М. О. Історичні аспекти розвитку поняття «людина» у педагогічній думці ХІХ ст. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Педагогіка*. Хмельницький, 2017. Вип. 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadped_2017_4_19

26. Сокол М. О. Порівняльний аналіз експлікації поняття «людина» (вітчизняний та зарубіжний досвід). *Збірник наукових праць Національної академії прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки*. Хмельницький : НАДПСУ, 2017. № 3 (10). С. 351–360.

27. Сокол М. О. Класифікаційна характеристика понятійно-категорійного апарату педагогічної науки. *Освітній простір України*. Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника», 2017. Вип. 9. С. 188–193.

28. Сокол М. О. Компонентно-структурний аналіз понятійно-категорійного апарату педагогічної науки. *Наукові записки. Педагогічні науки*. Кропивницький : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2017. Вип. 150. С. 173–177.

29. Sokol M. The hierarchic vector of didactic concepts. *Scientific Journal: Innovative solutions in modern science*. Dubai : TK Meganom, 2017. № 5 (14). P. 66–78.

30. Sokol M. International conceptional categorical apparatus as a unified method of reference of pedagogical validity. *Scientific Journal: Paradigm of knowledge*. Muscat : TK Meganom, 2017. № 4 (24). P. 29–41.

Праці апробаційного характеру

31. Сокол М. О. Тезаурус основних понять у педагогічній науці. *Освіта та медицина в добу глобалізації: вітчизняний та зарубіжний досвід* : матеріали. регіон. наук.-метод. конференції. Тернопіль : ТДМУ, 2014. С. 102–103.

32. Сокол М. О. Класифікація понятійно-термінологічного апарату педагогічної науки. *Розвиток іншомовної компетентності: методичні,*

психологічні, лінгвістичні аспекти : матеріали I Міжнародної наук.-практ. конференції. Тернопіль : ТНЕУ, 2015. С. 31–33.

33. Сокол М. О. Специфіка експлікації поняття «якість вищої освіти» у світовому педагогічному просторі. *Педагогічна компаративістика 2015: трансформації в освіті зарубіжжя та український контекст* : матеріали науково-практичного семінару. Київ : Педагогічна думка, 2015. С. 216–218.

34. Сокол М. О. До питання понятійно-термінологічного апарату компаративістики. *Педагогічна компаративістика – 2016: освітні реформи та інновації у глобалізаційному світі* : матеріали науково-практичного семінару (Київ, 6 червня 2016 р.). Київ : Педагогічна думка, 2016. С. 19–22.

35. Сокол М. О. Історико-педагогічний аспект «поняття» у педагогічній науці. *Пріоритетні напрями розвитку сучасних педагогічних та психологічних наук* : збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (12–13 серпня 2016 р., м. Одеса). Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2016. С. 83–86.

36. Сокол М. О. Особливості варіативності педагогічних понять: людина – індивід – особистість. *Сучасна педагогіка та психологія: від теорії до практики* : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (26–27 серпня 2016 р.). Запоріжжя : Класичний університет, 2016. С. 49–51.

37. Сокол М. О. Актуальні проблеми експлікації поняття «виховання» у професійній діяльності педагога. *Психологічна культура вчителя в контексті викликів сучасності* : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Тернопіль : СМП «Тайп», 2017. С. 252–254.

38. Сокол М. О. Пріоритети розвитку міжнародного понятійно-категорійного апарату педагогіки. *Вища школа: удосконалення якості підготовки фахівців* : збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2017. С. 87–89.

39. Сокол М. О. Інтеграційні дослідження міжнародної системи педагогічних понять. *Стан та перспективи розвитку педагогіки та психології в Україні та світі* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Київ : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2017. С. 12–15.

40. Сокол М. О. Проектування міжнародної педагогічної термінології в нових умовах розвитку світової педагогічної науки. *Актуальні питання педагогіки та психології: наукові дискусії* : збірник тез міжнародної науково-практичної конференції. Харків : Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2017. С. 28–32.

41. Сокол М. О. Процеси локалізації та адаптації педагогічних понять. *Людина та соціум: сучасні проблеми взаємодії (психологічні та педагогічні аспекти)* : збірник тез наукових робіт учасників міжнародної

науково-практичної конференції. Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2017. С. 90–94.

42. Сокол М. О., Вихрущ А. В., Педагогічна лексика в умовах глобалізації. *Людина та соціум: сучасні проблеми взаємодії (психологічні та педагогічні аспекти)* : збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції. Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2017. С. 65–67.

43. Сокол М. О. Багатовимірність і різноплановість поняття «освіта» у педагогічній науці. *Формування цінностей особистості: європейський вектор і національний контекст* : збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2017. С. 235–238.

44. Сокол М. О. Структурний аналіз поняття «навчання» у педагогічній науці ХХ ст. *Транснаціональний розвиток освіти та медицини: історія, теорія, практика, інновації* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Тернопільського державного медичного університету імені І. Я. Горбачевського. Тернопіль : ТДМУ, 2017. С. 187–188.

45. Сокол М. О. Проблема вдосконалення наукових досліджень міжнародної понятійної системи педагогіки. *Новітні інформаційно-комунікаційні технології в навчальному процесі: актуальні проблеми* : матеріали II обласної науково-практичної Інтернет-конференції (30 листопада, 2017 р.). Тернопіль : ТОКІППО, 2017. URL: <http://elar.ippo.edu.te.ua:8080/handle/123456789/4772>

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

46. Сокол М. О. Проблеми формування комунікативної компетенції студентів-медиків. *Медична освіта* : матеріали Всеукраїнської навчально-методичної конференції, присвяченої 55-річчю Тернопільського державного медичного університету імені І. Я. Горбачевського. Тернопіль : ТДМУ, 2012. № 3 (додаток). С. 39–40.

47. Сокол М. О. Текст науки як комунікаційна складова дискурсу. *Мовна комунікація: наука, культура, медицина* : матеріали науково-практичної конференції до 55-річчя ТДМУ ім. І. Я. Горбачевського. Тернопіль : ТДМУ, 2012. С. 161–162.

48. Сокол М. О., Горпініч Т. І., Корольова Т. В. Особливості співвідношення психології і методики навчання іноземних мов. *Освіта та медицина в добу глобалізації: вітчизняний та зарубіжний досвід* : матеріали. регіон. наук.-метод. конференції. Тернопіль : ТДМУ, 2014. С. 34–36.

49. Сокол М. О., Горпініч Т. І., Корольова Т. В. Формування професіоналізму фахівця зі знанням іноземної мови в системі медичної

освіти. *Освіта та медицина в добу глобалізації: вітчизняний та зарубіжний досвід* : матеріали. регіон. наук.-метод. конференції. Тернопіль : ТДМУ, 2014. С. 57–59.

50. Сокол М. О., Горпініч Т. І., Корольова Т. В. Використання мультимедійних засобів навчання під час викладання іноземної мови за професійним спрямуванням у медичному університеті освіти. *Освіта та медицина в добу глобалізації: вітчизняний та зарубіжний досвід* : матеріали. регіон. наук.-метод. конференції. Тернопіль : ТДМУ, 2014. С. 104–105.

АНОТАЦІЇ

Сокол М. О. Система педагогічних понять в історії розвитку педагогічної науки (XIX – XX ст.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». – Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Дрогобич, 2018.

Дисертацію присвячено науковому вирішенню актуальної проблеми визначення, експлікацій, тенденцій та особливостей розвитку системи педагогічних понять XIX – XX ст. Проаналізовано тенденції розвитку зарубіжної педагогіки та науковий доробок вітчизняних учених щодо стану означеної проблеми. Окреслено концептуальні характеристики періодизації розвитку понятійно-категорійного апарату у хронологічних межах дослідження. Запропоновано й обґрунтовано новий підхід до періодизації виникнення і трансформації системи педагогічних понять. Конкретизовано розвиток системи педагогічних понять XIX – XX ст. Розкрито її структуру й історичні особливості дефініції понять «виховання», «освіта», «навчання», «людина», «індивід», «особистість» у процесі складних і суперечливих обставин становлення української державності. Проаналізовано зміну їх змісту, охарактеризовано педагогічні явища і терміни, що лежали в основі цих понять; уведено в науковий обіг невідомі та маловідомі факти, джерела і документи.

Ключові слова: система педагогічних понять, понятійно-категорійний апарат, поняття, виховання, освіта, навчання, людина, індивід, особистість.

Сокол М. О. Система педагогических понятий в истории развития педагогической науки (XIX – XX вв.). – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание учёной степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.01 «Общая педагогика и история педагогики». – Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко, Дрогобыч, 2018.

Диссертация посвящена научному решению актуальной проблемы определения, экспликаций, тенденций и особенностей развития системы педагогических понятий XIX – XX вв. Проанализированы тенденции развития зарубежной педагогики и научный потенциал отечественных трудов касательно этой проблемы. Определены концептуальные характеристики периодизации развития понятийно-категориального аппарата в хронологических рамках исследования; предложено и обосновано новый подход к периодизации возникновения и трансформации системы педагогических понятий. Конкретизировано развитие системы педагогических понятий XIX – XX вв. Раскрыта его структура и исторические особенности определения понятий «воспитание», «образование», «обучение», «человек», «индивид», «личность» в процессе сложных и противоречивых обстоятельств становления украинской государственности. Проанализированы изменения их содержания, охарактеризованы педагогические явления и термины, лежащие в основе этих понятий; введены в научный оборот неизвестные и малоизвестные факты, источники и документы.

Ключевые слова: система педагогических понятий, понятийно-категориальный аппарат, понятие, воспитание, образование, обучение, человек, индивид, личность.

Sokol M. O. The System of Pedagogical Concepts in History Development of Pedagogical Science (XIX – XX cent.). – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

The thesis for the scientific degree of Doctor of Pedagogical Sciences, speciality 13.00.01 «General Pedagogy and History of Pedagogy». – Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, 2018.

Thesis is devoted to the scientific solution of such actual problem as definitions, explications, tendencies and peculiarities of pedagogical concepts system development in the nineteenth and twentieth centuries.

The essence and content of the basic concepts have been analyzed. The theoretical and methodical principles of scientific problem, which until now have not been the subject of a special theoretical, methodological and scientific research, are solved. The conceptual characteristics of the periodization of conceptual-categorical apparatus in the chronological boundaries of the research have been determined. A new approach to the periodization of pedagogical concepts system, its emergence and transformation have been offered and substantiated. According to a complex analysis of the conceptual system during the XIX – XX centuries we can distinguish the periods of transformation processes in the content, essence, principles (aspects) of explication and definition of concepts.

The stages of pedagogical concepts system development have been revealed and characterized. The essence of the basic pedagogical concepts has

been analyzed at each stage. The main tendencies of pedagogical terminology development on each of the considered periods have been formulated and substantiated. The factors which determined the peculiarities of the definitions of the concepts of this period are: socio-economic, socio-political, cultural and educational development of the country, progressive changes in education.

The formation of pedagogical concepts system in the nineteenth and twentieth centuries has been described and its structure is has been revealed. The formation and historical features of the development of concepts: «education», «teaching», «learning», «person», «individual», «personality» in the process of complex and contradictory circumstances of the formation of Ukrainian statehood has been overlooked. The changes in their content have been analyzed. Pedagogical phenomena and terms which underlie these concepts have been characterized. Unknown and little-known facts, sources and documents were introduced to the scientific circulation.

Further development has solved the concrete practical problems, the solution of which will contribute to improving the use and understanding of the conceptual-categorical apparatus by participants in the pedagogical process. An expert evaluation of national and foreign pedagogical-practitioners on the problem of the interpretation of the conceptual-categorical apparatus of pedagogical science has been presented.

The need to study the system of basic pedagogical concepts is due to the growing role of the conceptual-categorical apparatus, as scientific and pedagogical knowledge as a product of culture and its interaction with the social, informational environment is in constant development. This process is closely linked to the evolution of international conceptual elements of pedagogy, with conceptualization, rethinking and filling with new meanings, the desire to integrate national terminological systems.

The conceptual system appears as a dynamic unity of the basic components which can function, transform under the influence of historical, political, economic, socio-pedagogical, socio-cultural factors of society development, preserving its essence and, at the same time, changing the content and formal features.

Conceptual-categorical apparatus of pedagogical science is not only a thesaurus of concepts covering all the terms with their scientific interpretations used in the study, but also a set of interrelated concepts, which reflect the key content and functional aspects of the offered theory. The system level of scientific concepts reflects the development degree of its theory and reveals the relationship of objects and the diversity of cognitive situations which arise during the study, education of person and allows the participant clearly outline the subject of research and build its consistent concept. The operation of concepts is a prerequisite for the study and construction of theoretical models, as well as for the study of educational processes in dynamics and prospects. We

believe which the strict understandable system of concepts creates a conceptual-categorical apparatus of pedagogical science.

The process of formation and development of concepts and terminology of any science is closely associated with the process of formation and development of scientific knowledge. The integration of a concept in pedagogy is a complex and lengthy process of scientific investigation. Indeed, the latest achievements of science, social practice are accumulated and concentrated in terms. The starting material for the formation of concepts serve as sensory images of reality perceived and clearly serves the recipient. This process is carried out by abstraction and generalization of any of these parties' sensory images and understanding them as a special, independent content of thought. As a conversion tool practice, pedagogical integration can eliminate duplication, which optimize the teaching process, lead to the creation of new objects (concepts, theories, educational systems, new courses, activities, change of environment, new models, technologies, teaching tools).

The integration of conceptual and categorical apparatus of pedagogy is a purpose for association (synthesis) certain pedagogical concepts into independent educational purpose system which has the aim to ensure the integrity of knowledge and skills. The integrating of pedagogical concepts allows recipients to open new opportunities, to master generalizations cumulative knowledge which freed them from the one-sided development and will improve the conditions for full formation of each individual. Preparation of conceptual and categorical apparatus is connected with structuring and systematizing the scientific pedagogical knowledge. In the process of scientific investigation thesaurus knowledge modeling, identification and classification of basic notions, which are correlated to develop a model of scientific knowledge in the subject study of basic educational concepts, takes place.

The elaboration of the conceptual apparatus with application of foreign sources lead to better theoretical analysis of the problem of conceptual and categorical determination of pedagogical science apparatus, and thus for further experimental work.

Key words: system of pedagogical concepts, conceptual categorical apparatus, concept, education, teaching, learning, person, individual, personality.

Підписано до друку 21.05.2018 р. Формат 60х90/16.
Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Вид. арк. 1,9. Зам. № 56. Тираж 100. Друк на ризографі.

Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного
педагогічного університету імені Івана Франка
82100, Дрогобич, вул. І. Франка, 24.